Kant Estetiğinde Refleksif Yargı Yetisi ve Tümel İletilebilirlik Kavramları Açısından Bir Form Biçimlendirici Olarak Deha

Dr. Öğr. Üyesi Fırat İlim

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1226-7098>

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Van – TÜRKİYE

Makale Geçmişi

Geliş: 14.05.2019

Kabul: 27.02.2020

On-line Yayın: 25.03.2020

Anahtar Kelimeler

Yargı Yetisi

Deha

Delibarasyon

Uzlaşım

Tümel İletilebilirlik

Araştırma Makalesi

DOI:

<http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.29127>

Öz

Estetik tarihinin en temel kuramsal çalışmalarından biri, şüphesiz, Immanuel Kant'ın üçüncü kritiği, *Yargı Yetisinin Eleştirisi*'dir.. Immanuel Kant bu çalışmada yargı yetisi ve teleoloji üzerine bir inceleme sunarken Estetik teorinin sanat alanı dışında da kapsayıcı bir epistemolojik vizyon sunması gerektiğinin derinliğine farkındadır. Bu bakımdan onun en temel katkıları refleksif yargı yetisinin pratik dolayımı ve bu süreçte dehanın rolüne dair tartışmalarıdır. Bu bildiride Immanuel Kant'ın yargı yetisine dair incelemesinin temel bileşenleri özetlenerek açıklanacak ve özel olarak da refleksif yargı yetisine odaklanılarak dehanın epistemik öncülük rolü tartışılacaktır. Burada ayırt edici olarak, dehanın yalnızca güzel sanatlar ya da genel olarak sanat alanında değil, pratik dolayımı gerektiren her tür yargı sürecinde bu işlevi yerine getirme biçimine vurgu yapılacaktır. Bu bakımdan söz konusu tartışma G. W. F. Hegel, Yeni-Kantçılık, 20. yüzyıl Marksizmi ve Manchester Antropoloji Ekolü ekseninde ele alınacak ve sanat alanına ek olarak politik teoloji, siyaset felsefesi ve kültürel antropoloji alanlarından örneklerle işlenecek. Diğer taraftan belirleyici yargı yetisi ve refleksif yargı yetisi ayrımlarını da içerecek bir biçimde genel olarak yargı yetisinin işlevi günümüzde yalnızca biz insan türü için değil, makine öğrenmesi açısından yapay zeka programları için de özel olarak sorgulanmalıdır. Bu açıdan çalışmamız varsayımsal bir makine öğrenmesi sürecini de kapsayacak ve sorularını bu yolda sağduyuyu varsaymadan da sunmayı deneyecektir.

Atıf Bilgisi / Reference Information

İlim, F. (2020). Kant Estetiğinde Refleksif Yargı Yetisi ve Tümel İletilebilirlik Kavramları Açısından Bir Form Biçimlendirici Olarak Deha. *Jass Studies- The Journal of Academic Social Science Studies*, Year: 13, Number: 79, Spring, p. 445-450.

Genius as a Form-Shaper in Regard with Reflective Judgement and Universal Communicability in Kantian Aesthetics

Asst. Prof. Dr. Firat İlim

Van Yuzuncu Yil University, Faculty of Literature, Department of Philosophy, Van – TURKEY

Article History

Submitted: 14.05.2019

Accepted: 27.02.2020

Published Online: 25.03.2020

Key Words

Judgement

Genius

Deliberation

Convention

Universal Communicability

Research Article

DOI:

<http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.29127>

Abstract

One of the main theoretical works in the history of aesthetics is the Third Critique of Immanuel Kant, the *Critique of Judgement*. While Immanuel Kant presents an inquiry on judgement and teleology in this work, he was deeply aware of the need to aesthetic theory with not only a vision for fine arts or arts in general, but also with an epistemological one. In this sense two of his main contribution to the aesthetic theory is the practical mediation of reflective judgement and the role of genius in this process. In this presentation, the main components of Immanuel Kant's Third Critique will be summarized and explained and the epistemic pioneering role of genius will be discussed focusing specifically on reflexive judgement. The emphasis here will be on the the way of performance of genius not only in art but also in any judgement requiring practical mediation. In this regard, the discussion will be on the line from Hegel, Neo-Kantianism, 20th Century Marxism and to Manchester School of Anthropology and will contain the examples from political theology, political philosophy and cultural anthropology in addition to Arts. On the other side, the function of judgement in general as including reflective judgement and determinative judgement today needs to be investigated not only for human beings, but also and especially for AI programs with regard to machine-learning. From this point of view, this paper will include a presumptive machine-learning process and will ask its questions without presupposing common sense.

Kant'ta yargı yetisi bilgiyi, kültür dünyasını ve estetiği birbirine bağlayan temel bir unsurdur. Kant bu yetiyi "bir tikeli tümel altında kapsanıyor olarak düşünme yetisi" gibi basit bir formülasyonla ifade etmiş olsa da, yargı yetisi günümüzde yapay zeka çalışmalarında dahi oldukça önemli bir yer tutan, özgün bir yetidir (Kant, 2006: 28). Belirleyici yargı yetisi olarak yargı yetisi tanıma sürecinde önemli bir işlev sağlar. Bir kalem tikelini kalem tümeli altına yerleştirmemizi sağlayan *apodiktik* kullanım, bilginin sentetik niteliğinden beslenerek kendini gerçekleştirir ve yokluğunda kişinin aklı sağlığının sorgulanmasını gerektirecek bir açıklıkla işler. Buna karşılık refleksif yargı yetisi pratik bir dolayım gerektirir ve bu dolayımın uzlaşım salığı içeren bir süreçte gerçekleşmesi gerekir (Altuğ, 2007: 22-23). Kültür dünyasının yasallık arayışı tam da bu noktada gündeme gelir: Bu uzlaşım tarihsel belirlenime sahiptir ve bu tarihsel belirlenim siyasal çelişki koşullarından bağımsız değildir.

Tümelin kolaylıkla bulunabilir olmadığı refleksif yargı sürecinde, dehanın topluluğu duysal bir tasarımla, verili olan bir tikelden temsil yoluyla tümele yükseltmesi beklenir ve burada gerçekleşen olanak tümel iletilebilirlik olarak kavramsallaştırılır (Kant, 2006: 93-96). Estetik kavramları ile söylemek gerekirse, deha belirli bir içeriğe belirli teknikler yoluyla, belirli bir kompozisyon etrafında form verir. Kompozisyonun arkitektöniğini belirleyen içerik İde olarak kavramsallaştırılır; İdenin, tikelden temsil yoluyla açılanıp topluluğun tümel onayını alacak şekilde kompoze edilmesi beklenir. Sonuç olarak topluluğun beğenisini aldığında, bu ortak beğeni üzerine düşünme topluluğun kendi bütünlüğünü deneyimleyeceği bir fırsat da doğurur. Diğer bir deyişle, refleksif yargı yetisi, topluluğun bir üyesi olarak yargı verme deneyiminde ikinci bir tümeli daha görünür kılar (Arendt: 359-373). Ancak pek açık olarak Estetik alanı sanatla sınırlı değildir ve mitoloji, din, dil, bilim ve hatta siyaset de form ve içeriğin tümel onay alacak şekilde birleştirilmesini gerektiren bileşenlere sahiptir. Günümüz terminolojisi ile bu bileşenler Cassirer'in (2005a, 2005b: Önsöz) deyişiyle sembolik form, Saussure'un (1998: 106-124) deyişiyle gösterge olarak adlandırılabilir.

Kantçı bağlamdan ayrı olarak söylemek gerekirse, belirleyici yargı yetisi tarihsellikten azade değildir. Geçtiğimiz 80 yılda dişleri için öldürülen fillerin maruz kaldığı duruma gösterdikleri uyum, yalnızca dişsiz fillerin biyolojik varlıklarını devam ettirebilmelerine vardığından itibaren fil tümelinin yüklemeleri ile ilgili yeniden düşünmemiz gerekecektir (Whitehouse, 2002). Bırakın bir insan öğrenmesi sürecini, bir yapay zekanın dahi verili varlık taksonomisinde onu nereye oturtması gerektiğiyle ilgili yeni bir işlem gerçekleşmesi gerekecektir (Deleuze, 1995: 102-102). Bu bir teorik krizden ziyade biyolojinin tarihsellikten azade olmadığı fikrine daha çok yaklaşmamız yolunda ikna edici tikel örneklerden biridir.

Refleksif yargı yetisinin işleyişi söz konusu olduğunda ise durum biraz daha karışıktır. Örneğin, Sokrates ile kişisel hasımlıkları bilinen Aristophanes onu *Bulutlar* isimli komedyası eserinde estetik bir yolla öyle bir şekilde temsil düzlemine taşımıştır ki ("Hangi Zeus? Boş laf etme, Zeus diye bir şey yok"), Sokrates savunmasında bu komedyası yazarının adını anmadan edemez (Aristophanes, 1958: 84; Platon, 1982: 18-c). Ona göre, Aristophanes Sokrates'i Atinalıların gözünde asılsız bir yere sürüklemiştir; diğer bir deyişle Atinalıların Sokrates imgesine kimi hakkaniyetsiz yüklemeleri eklemiş, kimi yüklemeleri ise bu imgeden haksız yere uzaklaştırmıştır. Platon'un da kendi *Şölen* isimli eserinde tam da estetik bir yolla Sokrates'in ahını Aristophanes'ten çıkarmış olduğunu söylemek hakkaniyetsiz olmayacaktır. Hıçkırıklar içerisinde kalmaktan bir türlü konuşamaz hale gelmiş olarak temsil edilen Aristophanes yaptığıının karşılığını tarih karşısında almıştır (Platon, 2008: 185-190).

Dehanın elindeki güç, tikelin hangi tümelin altına yerleştirileceğine dair ikna edici yol göstericiliğidir. Ancak bu tümelin seçilmesinde ilgiden bağımsızlık bir evrensel bir ölçütten ziyade bir ideal olarak işlev görür. Bildiğimiz üzere, sanat tarihi uzmanları dehanın din angajmanında kilise sanatının, himaye angajmanında saray sanatının ve siyasal angajmanda politik sanatın gelişimindeki ilgiden bağımsız olmayan rolünü reddedilemez bir biçimde göstermiştir (Shiner, 2010: Bölüm II-IX).

Bununla birlikte, sanat alanı dışındaki örneklerden biri bizi bu konuda oldukça tartışmalı bir diğer noktaya ulaştırır.

Ali Murat Erkorkmaz'ın uzun yıllar önce ürettiği yapay zeka temelli makine Kompişko'nun karşısında bir ayva çekirdeği yerleştirdiğimizi düşünelim (<http://compishco.com>, 2019b; <http://www.alimurat.com>, 2019a). Kompişko'nun tohumun gelecekte ortaya çıkabilecek potansiyel bir ağaç tümeli altına yerleştirilebilir olması yargı yetisinin duyu verisi ile sınırlı kalamayacağının açık örneğidir. Bunun için onun duyusal bilince ek olarak potansiyel kavrayışına ve *projeksiyon* gibi özel bir yetiye daha sahip olması gerekir. Marx'ın materyalizm ile ilgisinde Feuerbach'a karşı çıkışı da aynı yetinin kullanımına dayanır: Bugün sömürü koşulları altında gözlemlediğimiz işçi, gayet tabi gelecekte örgütlü bir biçimde karşımıza çıkabilecek olan işçi sınıfının bir bireyi olarak da görülebilir (Marx ve Engels, 2008: 73-74). Bu özgün kullanım Marx'a değil, Hegel'e aittir ve meşruiyeti tartışmalıdır; zira benzer bir projeksiyon, tüm insanlığı gelecekte İŞİD'in egemenliği altında yaşayacak olan radikal Müslümanlar olarak da görmemizi sağlayabilir. Bu durumda Kompişko'nun hangi tümeli ölçüt alacağı önemli bir sorundur, zira kültür dünyasında potansiyel ve projeksiyon aynı zamanda politika fikrinin de temel bileşenlerindendir. Neyse ki Kant'ın tartışması bu son noktadan oldukça uzaktır ve sanatsal beğeni de verili olanla sınırlı olmayıp *otonomi* fikrini hem besleyen hem de ona yaslanan bir sistematığe sahiptir.

Otonomi fikri insanlığın onurlu bir yaşam için kendi yasasını kendi koyması anlamında ilkece kabul edilebilir bir idealdir. Bununla beraber, yasanın pratik belirlenimde hangi içerik etrafında belirleneceği de tarihsel bir sorundur. Özellikle modern öncesi dönemde *ritüel* unsuru bu ihtiyacı karşılayacak bir işlev sunmuştur. Manchester Antropoloji Okulu'ndan Max Gluckmann (1955, 1966) ve Victor Turner'ın (1991) bu konudaki çalışmaları bize, ritüelin birkaç işlevini tanıtır: Öncelikle ritüel gündelik yaşamın karşısına kasti olarak konumlandırılmıştır ve bu yolla gündelik yaşamı tehdit etmesi engellenir. İkinci olarak, ritüelde temel hedeflerden biri, toplumsal ve siyasal çatışmaların temsil düzeyinde açığa vurulması ve sağaltılmasıdır. Üçüncü ve son olarak, ritüel gündelik yaşamı düzenleyen yapının tersine çevrilmesi ve yasanın tersyüz edilmesi yoluyla yasayı ve yapıyı onaylama işlevine sahiptir. Ritüelde, topluluk tümelinin ve yasanın pratik uzlaşım yoluyla estetik bir süreçte onaylanması nihai hedeftir.

Kantçı bağlama dönmek gerekirse, sunduğumuz örnekler refleksif yargı yetisinin işleyişine dair oldukça önemli bir noktayı aydınlatmaya adaydır. Hukuki yargı sistemi nasıl ki belirli bir adli vakanın hangi tümel altına yerleştirilip hakkında hangi hükmün verileceğini belirlerken insan (yargıç) unsurunun sağlayacağı dolayım ihtiyacı duyuyorsa ve bu dolayım da salt teorik akılla değil, kökensel anlamıyla deneyim yoluyla geliştiriliyorsa, ideal olmayan durumlarda insan unsuru olarak deha tikel-tümel ilişkisini yanlış olarak ya da kasti bir biçimde sosyal, siyasal ya da en genel anlamıyla tarihsel ilişkilere hizmet edecek ya da onları besleyecek bir yolda işleyebilir. Burada devrede olan refleksif yargı yetisi sanat alanından farklı olarak adalet ve kamu vicdanı gibi unsurları ölçüt alsa da her iki alanı birbirine bağlayan ortak ideal otonomi fikridir (Altuğ, 2007: 42-43).

Yukarıda sözünü ettiğimiz çelişki durumunu örneklendirmek için kültür tarihinin belirli ve kadim bir olgusunu kısaca ele almak istiyorum. Bu olgu az çok hepimizin kitabı olarak aşına olduğu Dionysos ya da Bacchus kültüdür. Nietzsche'nin *Tragedyanın Doğuşu* ve Yunan *Tragedyası Üzerine İki Konferans* isimli eserlerinde aktarıldığı üzere, Dionysos Yunan kültürünün organik bir parçası olarak gelişmiş değildir; o doğulu bir yaban konuktur ve kökenleri Babil'e kadar uzanır. Bu tehlikeli konuk Yunan coğrafyasında yayıldığı süreçte mevcut yasallığı tehdit eder hale gelmiş ve Yunan rahipleri tarafından güvenli bir alanda tersyüz edilerek temsili düzlemde Apollon tarafından ehlileştirilmiş, zamanla da Sokratik ahlakçılığın etkisine sokulmuştur. Tragedyanın ortaya çıkışındaki en temel dinamik bu ikili karşıtlıktır (İlim: 111-115). Diğer taraftan, söz konusu tarihsel olgu burada

sonlanmamış ve Bacchus gizem dini formuyla Roma'ya yayılmıştır. Livius bu yayılma sürecini şu şekilde aktarıyor:

“Adı sanı bilinmeyen bir Yunanlı, Etruria'ya gelmişti. Yüksek eğitilmiş Yunan ırkının, ruhumuzun ve bedenimizin bakımını bize öğrettiği şu birçok yetiden yoksun bir adamdı bu. Daha çok bir falcı ve kurban kesicisiydi. Bir çeşit gezici vaiz de değildi bu adam, dinsel sistemini açıkça ortaya koyacak ve hem kendi niyetlerini hem de inancını kamuya beyan ederek safsatalarla halkın zihnini bozacak nitelikte. Hayır –bu adam gizemli gece ayinleri düzenleyicisiydi. Gizem dininin gizleri ilk başta sadece birkaç kişiye ağıktı, ama hemen sonra yayılarak hem erkeklere hem de kadınlara öğretilir hale geldi. Şarap ve şölenden alınan zevkler de dinsel törenlere eklendi, çok sayıda halkın zihnini çekmek için. Şarap ruhları alevlendirdiğine, karanlık gece ve erkeklerle kadınların, yaşlısı genciyle birbirine karışması, her tür iffet duygusunu yok etti; her çeşit ahlak bozukluğu ortaya çıkmaya başladı, çünkü her birey zihninin kendisini yönelttiği her sapkınlığı kabul etmeye hazırdı. Bu işte tek bir ahlaksız yoktu, karmakarışık ve sapkın tek bir ilişki de; bunların yanında yalancı tanıklıklar, sahte mühürler, miraslar ve belgeleri de ortaya çıktı, zehirlenmeler ve cinayetler de. Cinayetler öyle gizliydi ki, bazen bedenler gömütlere yerleştirilemiyordu bile. Sahtekarlıkla, daha çok şiddet kullanılarak birçok zorbalığa kalkışıldı. Fakat, yüksek sesli inlemeler ve davullarla zillerin çınlamaları yüzünden sapık ilişkilerden azap çekenlerin çığlıkları ya da işlenen cinayetler duyulamadığı için, bu şiddet gizli tutuldu... Bu berbat kirlenme, Etruria'dan Roma'ya yayıldı, tıpkı bir veba salgını gibi” (Dürüşken: 98-99).

Çiğdem Dürüşken'in aktardığına göre ritüeldeki uygulamalar insan kurban edilmesine, çocuk kaçırılmalarına ve oğlan çocuklarının cinsel tacizlerine kadar varmıştı (A.e. 99). Durumdan haberdar olan Roma yönetimi *consulları* bu sorunu araştırmak için *senatus* kararıyla görevlendirmiş ve İ.Ö. 186 yılında Bacchus gizem ayinleri ve Bacchus kültüne dair birçok unsur bir *senatus* kararıyla yasaklamıştı. Burada özellikle dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus, bir kez beliren bir tümelin başka bir ikame ile değiştirilmesi ihtiyacıdır. Dürüşken'in ifadeleriyle aktaralım:

“Bacchusçu gizem ayinlerinin düzenlenmesine böyle bir engel oluşturulunca, Romalılar Bacchus'un adıyla özdeşleştirdikleri Liber (ya da Liber Pater) adına düzenlenen ve çok eskiden beri kutlanan Liberalia bayramlarına daha büyük bir özen göstererek kutlamaya başladılar (Ov. Fast. 3.713) [...] Bu kutlamalarda, sarmaşık çelenkleriyle süslenmiş rahipler ve yaşlı rahibeler, şarap, bal ve çöreklerle kendi baştan sonra dolanırlar, yanlarında kulplu bir sunak (*ansata ara*) taşırlardı. Bu sunağın ortasında zaman zaman kurbanların kavrulduğu bir ocak bulunuyordu. Bu kutlamaların da büyük bir coşku ve özgür bir ruh haliyle gerçekleştiği aktarılır (August. De civ. D 7.21). Ama Liberalia'nın Bacchusçu gizem ayinlerinin heyecanını ve taşkın ruh hallerini yaşamadığı o kadar açıktı ki...” (A.e. 106).

Gerek Dionysos gerekse Bacchus'ün yazgısı, ahlakçı ve mevcut olanı onaylayıcı bir asimilasyona maruz kalmış olmalarıdır. Antropolojik bir olgu olan *kuraldışılık* (*misrule*) deneyimi yapının onaylanması sağlayacak şekilde alternatif bir tümeli ortaya çıkarmaya doğru angaje edilmiştir. Burada gösterge değerini belirleyecek pratik uzlaşımın tek yönlü ilerlediğini kastetmiyorum elbette; Frazer ve Freud'un işaret ettiği gibi, bu süreç *ambivalens* bir şekilde de işleyebilir ve tarihsel açıdan sıklıkla bu şekilde işlemiştir (Freud, 1998a: 56-61; 1998b: 99). Ancak burada önemli olan husus, kuraldışılık deneyiminin de topluluğun ortak yargı verme ve birlik deneyimi sürecinde işlev kazanabileceği ve bu birleşimin öngörülemez derecede büyük tehlikelere yol açabileceğidir. Diğer taraftan, ele aldığımız son örnek şu açıdan önemlidir: Kant estetiğinde ilgiden bağımsızlık kavramının

ve en genel ayrımı belirleyen otonomi idealinin en azından dehanın sanat alanındaki kullanımı için düzenleyici olabileceği savunulabilir. Ancak refleksif yargı yetisinin pratik gerçekleşme koşulları ve dehanın angajmanı her zaman öngörülebilir olmayabilir. Dahası, politik projeksiyon olanağı tikelden tümele giden dolayımı kuraldışıyla varacak şekilde örgütleyebilir.

Sonuç olarak, refleksif yargı yetisi bir pratik dolayım gerektirdiği oranda bir form verici olarak dehaya da ihtiyaç doğurmaktadır. Dehanın bu sürece tarihsel bir unsur olarak katılması dehanın niteliklerini ve yönelimlerini bir kez daha düşünmemizi gerektirecek bir potansiyel barındırmaktadır. Dahası, refleksif yargı yetisinin deha yönlendirmesinde işlediği belirli durumlarda süreç projeksiyon da gerektirebilmektedir. Bu bakımdan burada sorunun teorik bir çelişkiden değil, fakat tarihsel gelişmelerden kaynaklanma ihtimalinin de hesaba katılması gerektiği hatırlatılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Erkorkmaz, A. M. (2019a). <http://www.alimurat.com>, Erişim Tarihi: 12 Nisan 2019
- Erkorkmaz, A. M. (2019b). <http://compishco.com>, Erişim Tarihi: 12 Nisan 2019
- Gluckman, M. (1995). *Custom and Conflict in Africa*. Oxford: Basil Blackwell Press
- Gluckman, M. (ed.) (1966). *Essays on the Ritual of Social Relations*. Great Britain: Manchester University Press
- Turner, V. (1991). *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. New York: Cornell University Press
- Marx, K. ve Engels, F. (2008). *Alman İdeolojisi: Feuerbach*. Çeviren: Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları
- Platon (2008). *Şölen-Dostluk*. Çevirenler: Sabahattin Eyüboğlu ve Azra Erhat. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları
- Platon (1982). *Diyaloglar 1*, Çeviren: Teoman Aktürel. İstanbul: Remzi Yayınevi
- Whitehouse, A. (2002). Tusklessness in the Elephant Population of the Addo Elephant National Park, *South Africa. Journal of Zoology*, 257(2): 249-254.
- Shiner, L. (2010). *Sanatın İcadı: Bir Kültür Tarihi*. Çeviren: İsmail Türkmen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Saussure, F. D. (1998). *Genel Dilbilim Dersleri*. Çeviren: Berke Vardar. İstanbul: Multilingua Yayınları
- Cassirer, E. (2005a). *Kültür Bilimlerinin Mantığı Üzerine*. Çeviren: Milay Köktürk. Ankara: Hece Yayınları
- Cassirer, E. (2005b). *Sembolik Formlar Felsefesi I: Dil*. Çeviren: Milay Köktürk. Ankara: Hece Yayınları
- Aristophanes (1958). *Bulutlar*. "Aristoteles, Hayatı, Sanatı, Eserleri" içinde. Hazırlayan: Azra Erhat, 79-87. Ankara: Varlık Yayınları
- İlim, F. (2017). *Bahtin: Diyaloji, Karnaval ve Politika*. Ayrıntı Yayınları. İstanbul
- Freud, S. (1998a). *Totem ve Tabu 1*, Çeviren: Niyasi Berkes, İstanbul: Cumhuriyet
- Freud, S. (1998b). *Totem ve Tabu 2*, Çeviren: Niyasi Berkes, İstanbul: Cumhuriyet
- Kant, I. (2006). *Yargı Yetisinin Eleştirisi*. Çeviren: Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi
- Altuğ, T. (2007). *Kant Estetiği*. İstanbul: Payel Yayınları
- Deleuze, G. (1995). *Kant'ın Eleştirel Felsefesi: Yetiler Öğretisi*. Çeviren: Taylan Altuğ, İstanbul: Payel Yayınları
- Arendt, H. (2008). Kant'ın Siyaset Felsefesi Üzerine Notlar, *Sonsuzluğun Sınırlarında: Immanuel Kant: Cogito* 41-42 (s. 340-381) içinde. İstanbul: YKY
- Dürüşken, Ç. (2011). *Antikçağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk: Roma'nın Gizem Dinleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.